

KODANIKE KOMITEEDE LIIKUMISE SÜNNIST

MAIT RAUN

Järgmise aasta märtsis tähistame Eesti Kongressi kokkuastumise kümnnendat aastapäeva. Kuivõrd Eesti Vabariigi kodanike esinduskogu moodustamine leidis aset N Liidu okupatsiooni tingimustes ja oli varjamatult suunatud selle vastu, on tagantjärele lausa hämmastav aktsiooni üldrahvalikkus: Eesti Kongressi saadikuid käis valimas 557 163 kodaniku ja 34 345 kodakondsuse taotlejat.

Eelnes aastapikkune organiseerimistöö, mille käigus moodustati kõigis kihelkondades kodanike komiteed, mis viisid Eesti Vabariigi kodanikke registreerides läbi "omaalgatusliku rahvaloenduse". See periood on suhteliselt hästi dokumenteeritud. Hoopis lünklikum on teave idee tekkeloost.

Teadagi on fakt, et 24. veebruaril 1989 tähistati Tallinnas Eesti Vabariigi aastapäeva kahe miitinguga, mis peegeldasid jõudude tollast vahekorda. Eestimaa

Kommunistlik Partei, Rahvarinne ja Eesti NSV Ülemnõukogu tõmbasid Toompeal pidulikult Pika Hermannini torni sinimustvalge lipu ja nendega oli rahvas. Sõltumatu Infokeskuse korraldatud miiting, millega protesteeriti trikoloori heiskamise vastu, toimus Raekoja platsil punkansambli helivõimendusega ja leidis hukkamõistu.

Ometi lugesid just viimasel üritusel Trivimi Velliste (Eesti Muinsuskaitse Selts), Tunne Kelam (Eesti Rahvusliku Sõltumatuse Partei) ja Avo Üprus (Eesti Kristlik Liit) esimest korda avalikult ette "Deklaratsiooni Eesti Vabariigi 71. aastapäevaks", millest kujunes iseseisvuslaste massiliikumise algdokument. See oli pöördumine "kõigi isikute poole, kes 17. juunil 1940, Eesti Vabariigi hõivamise päeval Nõukogude Liidu poolt, olid Eesti Vabariigi kodanikud, ja kõigi nende järglaste poole ettepanekuga moodustada linnades ja kihelkondades Eesti kodanike komiteed ja kutsuda kokku Eesti Kongress, arutamaks Eesti enesemääramise küsimusi." Üleskutset korralditi mõnevõrra laiendatud kujul samal õhtul Estonia kontserdisaalis T. Velliste ja T. Kelami kõnedes.

21. veebruaril 1989 andis sellele dokumendile allkirja ERSP, 22. veebruaril EKL (kes oli viimasel hetkel kaasatud mõjukuse suurendamiseks), 23. veebruaril EMS. Algselt loodeti jõuda Eesti Kongressini augustis 1989, Molotovi-Ribbentropi pakti viiekümnenda aastapäeva ajal (RR* f 2, n 1, s 9, lk 14), kuid seda tähtaega siiski ei fikseeritud. Samuti võib arvata, et meeles mõlkus üksainus kord kokku tulev riikluse küsimusi otsustav kogu, sest veel 1989. aasta lõpus vaieldi, kas Eesti Kongress peaks olema ühe-

* RR – Rahvusraamatukogu

kordne või korduv (RR f 2, n 1, s 9, lk 15). Tegelikult oli teistsugune: Eesti Kongress pidas üheksa istungjärku ja lõpetas töö pärast Eesti Vabariigi iseseisvuse taastamist 1992. aastal.

Algatajadena pakutakse välja väga erinevaid nimesid, samuti on esitatud mitmesuguseid versioone idee küpsemisest. Paraku jäävad need pea eranditult vastuoluliste suuliste teadete ja mälestuste pinnale, teema tervikuna on läbi uurimata. Järgnevalt esitan ühe neist arenguliinidest, mis viis Eesti Kongressi idee formuleerimiseni, lootuses, et poleemika ja vastuväited aitavad kaasa teema läbiuurimisele.

16. veebruaril 1989 koostas EMS liikmesklubi Heinakuu (mis andis välja samanimelist ajakirja) "Arvamuse ENSV Kodakondsuse seaduse kohta", milles sedastati:

"Arvestades EV edasikestmist rahvusvahelise õiguse järgi, EV juriidilist tunnustamist enamiku riikide poolt, EV kodakondsuse traditsiooni vägivaldset katkestamist N Liidu anneksiooni tulemusena, EV kodakondsuse traditsiooni reaalselt jätkumist väljaspool N Liidu piire, mille tõendiks on EV passide õiguspärane kasutamine EV kodanike ja nende õigusjärglaste poolt, teeme ettepaneku väljastada EV pass ka kõigile N Liidu piires elavatele inimestele, kes olid EV kodanikud või on nende õigusjärglased. Alles seejärel võivad toimuda tõeliselt vabad valimised ja referendumid Eesti tulevase riigivõimu ja selle seadusandliku kogu osas. Meenutame, et alles Eesti kodanike poolt valitud seadusandlik kogu saab võtta vastu seadused, sh kodakondsuse seaduse, mille tulemusel toimub Eesti kodanike ringi laienemine." (Heinakuu nr 3, 1990)

Tekst edastati Sõltumatu Infokeskuse liikmele Henn Sarvele, tulevasele kodanike komiteede liikumise sekretärile. (Lihtsat passi meetodit rakendati hiljem Leedus, sellega sarnanes ka Eesti Kongressi "Rumesseni-passide" kampaania.)

Kuu aega varem, 21. jaanuaril 1989 toimus ERSP Tartu piirkonna ja Sõltumatu Infokeskuse eestvõttel Tartus mõttevahetus "Kuidas taastada Eesti iseseisvus?". See oli jätk II Sõl-

tumatu Noortefoorumi dokumendile: "Deklaratsioon Eesti avalikkusele. II Noortefoorumi esindajate kogu: 1) toetab iseseisva ja sõltumatu Eesti riigi taastamist; 2) teeb ettepaneku detsembris või ka erakorralistel asjaoludel varem kutsuda kokku kõigi Eesti omariiklust toetavate rühmituste, liikumiste ja parteide üldkogu, et kujunenud situatsioonis töötada välja tegevuskava."

T. Kelam väitis Tartus, et iseseisvustootluse aluseks peab olema õiguslik järjepidevus ja Eesti Vabariigi jätkuv kehtivus. Ta esitas ka omapoolse nägemuse: "Konkreetselt võttes on mõeldav liikuda võimalikult spontaanselt, mitteametliku rahvaesinduse, volikogu, maapäeva (või kuidas me seda ka ei nimetaks) loomise suunas. Meil tuleb endale nähtavasti aru anda, et praegustes tingimustes on võimatu või vähemalt väga raske korraldada üldisi valimisi, saamaks eesti rahva võimalikult loomulik esindus ehk volikogu. Kuid seda on mõeldav teha kaudselt – meil arvukalt tekkinud ja veel tekkivate omaalgatuslike ühiskondlike organisatsioonide kaudu, kes võiksid oma esindajad delegeerida maksimaalselt esinduslikuks organiks." (Muinsuskaitse Seltsi Sõnumid nr 2, 1989)

Mõttevahetuse deklaratsioonis rõhutati, et iseseisev Eesti Vabariik ei ole oma tegevust lõpetanud, ning pöörduti eesti rahva poole üleskutsega jätkata kõigi meie käsutuses olevate rahumeelsete vahenditega Eesti iseseisvuse taastamist. (M. Laar, S. Endre, U. Ott, "Teine Eesti", 1996, lk 505)

II Sõltumatu Noortefoorum peeti aga juba 12. novembril 1988, osalemas 96 rühmitust. Eesti Kongressi esimesele istungjärgule pühendatud Eesti Ekspressi eriväljaanne kirjeldab, kuidas selle käigus "Nassarist mõjutatuna esitas tartlane Andres Mäe /—/ ettekande Rahvuskongressist, mis moodustub piirkondadest valitud saadikute kogumina". (Eesti Kongress, 1990) Muuseas, just niisugune äärmiselt töömahukas variant, mida T. Kelam veel mitu kuud hiljem ei pidanud realiseeritavaks, võeti hiljem liikumise tegevuspõhimõtteks.

Ülaltoodud versiooni kohaselt sai areng, mis viis mõni kuu hiljem iseseisvuslaste suuraktsiooni, restitutsioonilise kodanike komitee-

de liikumise kujunemisele, alguse ühest pealt-näha arutust impulsist. Nimelt, 3. novembril 1988 "asus vabaduseliikumise indikaator Riho Nassar (temalt pärinevad veel Kaitseliidu, Sõltumatu Infokeskuse, "Genf 49" algtoe) üle Eesti propageerima ideed luua Päästekomitee, et see maailma silmis autoriteetselt deklareeriks Eesti iseseisvust". (Eesti Kongress, 1990)

On põhjust oletada, et samalaadne mõte tärkas mitmel pool korraga – nagu väga ilmsete ideede puhul ikka juhtub. Kodanike komiteede liikumise kümnendale aastapäevale pühendatud aktusel Estonia kontserdisaalis meenutas T. Velliste, kuidas jaanuaris 1989 otsis teda üles üheks idee põhiarhitektiks peetav Harald Tillemann ja tegi ettepaneku valida 1917. aasta eeskujul Eesti Rahvuskongress, mille kaudu kodanikkond saaks avaldada maailmale arusaadavas vormis omariiklustahet. Seejärel tutvustatud ideed Tallinna kohvikus Moskva T. Kelamile ja Mart Laarile.

H. Tillemann on kinnitanud sama seika ja sama aega, nimetades idee inspiraatorina Rein Taageperat, kes oli septembris 1988 Torontos soovitanud hakata koostama Eesti Vabariigi kodanike registrit, pidades seda küll tehniliselt väga töömahukaks. Seejärel rääkinud H. Tillemann T. Kelami ja M. Laariga. (M. Laar, S. Endre, U. Ott, "Teine Eesti", 1996, lk 326)

T. Kelam on samas veendunud, et algus oli varem: "Me arutasime neid asju Vellistega 1988. aasta lõpul, kui ERSP koostas pöördumise Ülemaailmsete Eesti Päevade puhul Austraalias. Nii algas meie koostöö. Siis lisandusid kontaktid Mart Laari ja Harald Tillemanniga. Nii see formeerus 1988.–1989. aasta vahel." (M. Laar, S. Endre, U. Ott, "Teine Eesti", 1996, lk 712)

Ajaleht Eesti Kongress kirjeldab, et 1988. aasta detsembri alguses pani "Sõltumatu Infokeskus lootuse vabadusvõitluse uuele tõusule kõigi rahvuslike jõudude ühispingutuse kaudu. SI üritas viia kokku Tunne Kelamit (ERSP), Heinz Valku (RR) ja Trivimi Vellistet (EMS). Valk peatselt loobus, viidates oma usu- le ametlike võimustruktuuride tõhususse. Seevastu Kelami-Velliste koostöö kandis vilja." (Eesti Kongress, 1990)

Jüri Adamsi mäletamist mööda asub rõhk hoopis teisel, nihutades aktiivsuskeskme Lõuna-Eestisse: "Olin üks selle /Eesti Kongress – MR/ "arhitekte" Tartus ülikooli ringauditooriumis toimunud üritusel, mille nimi oli "Kuidas taastada Eesti iseseisvus?" (M. Laar, S. Endre, U. Ott, Teine Eesti. Eeslava, 1996, lk 34).

Teist Lõuna-Eesti arenguliini esindas samal üritusel Karula muinsuskaitsja Kaido Kama, kes märkis seal, et Eesti NSV Ülemnõukogu ei saa olla Eesti kodanikkonna esindaja ja mitte keegi ei keela meil hakata koostama valijate nimekirja Eesti tegeliku rahvaesinduse jaoks. Hiljem on mitmel pool just K. Kamale omistatud idee väljakäimise au. Näiteks esimese, Kadrina kodanike komitee organiseerija Illar Hallaste meelest "1989. aasta jaanuaris tekkis idee ja see, ma arvan, tuli Kalle Elleri, Kaido Kama ja kogu selle seltskonna poolt, kes pärast ennast formeeris Konservatiivse Rahvaerakonnana." (M. Laar, S. Endre, U. Ott, Teine Eesti. Eeslava, lk 104).

Eesti Kongressi algatust ei saa rebida lahti ka ajaloolisest kontekstist. Tuleb nõustuda kunagise Eesti Demokraatliku Liikumise (EDL) läkitas 1972. aastal ÜROsse Eesti iseseisvuse taastamist nõudva memorandumiga) aktivisti ja poliitvangi Mati Kiirendi hinnanguga: "Ideed on aastatetagune ja küpsenud paljudes peades. Idee juriidilisest järjepidevusest on kogu vastupanuliikumise põhialuseid." (Eesti Kongress, 1990) Kümme aastat tagasi oli lihtsalt saabunud tegutsemise aeg. See asjaolu seletab ka kodanike komiteede liikumise kandepinda ja visadust okupatsioonivõimude poolt teele seatud karide ületamisel.

MAIT RAUN (1963)

Kirjanik.
Lõpetanud
Tartu Ülikooli
ajalooteaduskonna
psühholoogia
osakonna.

